
ROZPRAWY I ARTYKUŁY

Katarzyna Gawlicz

<https://doi.org/10.26881/pwe.2024.59.01>

ORCID: 0000-0003-1668-5393

Uniwersytet Dolnośląski DSW

katarzyna.gawlicz@dsw.edu.pl

Prawa dziecka w perspektywie kryzysu klimatyczno-ekologicznego

Summary

Children's rights in the perspective of the climate-ecological crisis

Anthropogenic climate change, turning into a climate-ecological crisis, has already influenced animate and inanimate nature, and it is increasingly directly affecting people. The purpose of this article is to show the relationships between the consequences of climate change and environmental degradation, and children's rights. Drawing on a review of academic literature and reports of international organizations, the author discusses the impact of climate change on children and examples of related violations of their rights. She points to the obligations of public institutions under the principle of intergenerational climate justice and possible actions (including in education) to contribute to greater respect for children's rights in the context of the climate-ecological crisis. Finally, she cites examples of actions undertaken by children in response to the crisis.

Keywords: children's rights, climate change, intergenerational climate justice, child activism

Słowa kluczowe: prawa dziecka, zmiana klimatu, międzypokoleniowa sprawiedliwość klimatyczna, aktywizm dziecięcy

Jeśli osiągnę wiek stu lat, będę żyła w roku 2103. Kiedy wy myślicie dzisiaj o przyszłości, nie sięgacie myślą poza rok 2050. Wtedy ja, jeśli wszystko pójdzie dobrze, nie będę miała za sobą nawet połowy życia. Co stanie się później? W roku 2078 będę obchodziła siedemdziesiąte piąte urodziny. Jeśli będę miała dzieci, to może spędzą ten dzień ze mną. Może zapytają o was, o ludzi żyjących w roku 2018. Może zapytają: dlaczego nic nie zrobiliście, kiedy wciąż mieliście na to czas? To, co robimy lub czego nie robimy w tej chwili, wpłynie na całe moje życie, życie moich dzieci i wnuków. Tego, co robimy lub czego nie robimy teraz, ja i moje pokolenie nie będziemy w stanie odwrócić w przyszłości.
Thunberg (2019)

Antropogeniczna zmiana klimatu, coraz częściej postrzegana jako kryzys klimatyczno-ekologiczny¹, jest faktem niebudzącym wątpliwości klimatologów², a jej skutki są w coraz większym stopniu widoczne na co dzień. Dotykają one również dzieci. Według Funduszu Narodów Zjednoczonych Pomocy Dzieciom (UNICEF – United Nations International Children’s Emergency Fund): „kryzys klimatyczny prowadzi do kryzysu praw dziecka. Prowadzi do kryzysu wodnego, kryzysu zdrowia, kryzysu edukacji, kryzysu opieki i kryzysu partycypacji. Zagraża samemu życiu dzieci. Stanowi naruszenie praw dziecka we wszystkich tych wymiarach” (UNICEF 2021: 9). Celem niniejszego artykułu jest wskazanie kilku perspektyw, z jakich można spojrzeć na powiązania między kryzysem klimatyczno-ekologicznym a prawami dziecka. Nie jest to wyczerpująca analiza, raczej zasygnalizowanie wybranych tropów. Rozpaczam od pokazania, w jaki sposób kryzys się przejawia i jak wpływa na przestrzeganie praw skodyfikowanych w Konwencji o prawach dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r. nr 120, poz. 526 ze zm.) (dalej: KPD). Następnie podejmuję wątek zobowiązań, jakie perspektywa praw dziecka i klimatycznej sprawiedliwości międzypokoleniowej (Gibbson 2014; Daly 2023) w kontekście kryzysu nakłada na dorosłych, w tym rządy państw i instytucje międzynarodowe. W końcowej części prezentuję kilka przykładów, jak dzieci, korzystając ze swoich praw, odpowiadają na kryzys klimatyczno-ekologiczny.

Kryzys klimatyczno-ekologiczny jako zagrożenie dla praw dziecka

Chociaż klimat Ziemi wielokrotnie zmieniał się w jej historii (Zalasiewicz, Williams 2022), obecna zmiana jest szczególna ze względu na jej antropogeniczny charakter i niezwykle szybkie tempo. Obecne ocieplenie klimatu jest efektem procesów trwających zaledwie kilkaset lat – od czasów rewolucji przemysłowej – i wynika z ogromnego wzrostu koncentracji gazów cieplarnianych w atmosferze powodowanego spalaniem paliw kopalnych (Kardaś 2023). Aktualne stężenie dwutlenku węgla w atmosferze wynosi około 420 ppm (części na milion) w porównaniu z 280 ppm przed rewolucją przemysłową i jest na najwyższym poziomie od co najmniej 2 milionów lat. Efektem jest wzrost globalnej temperatury powierzchni do poziomu, który w 2023 r. przewyższył o 1,45°C ten z okresu przedindustrialnego (WMO 2024).

¹ Zgodnie z terminologią zaproponowaną w publikacji *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk* (Jasikowska, Pałasz (red.) 2022) posługuję się określeniem „kryzys klimatyczno-ekologiczny”, aby wskazać na konieczność szerszego spojrzenia na zmiany w ziemskim systemie klimatycznym, których obecnie doświadczamy, uwzględniając także kwestie związane z degradacją środowiska naturalnego i kryzysem bioróżnorodności.

² Międzyrządowy Zespół ds. Zmiany Klimatu, publikujący najbardziej kompleksowe, regularne raporty podsumowujące stan wiedzy na temat klimatu, stwierdził, że ocieplenie Ziemi z powodu działalności człowieka jest bezdyskusyjne (IPCC 2021). Obecnie żadna z międzynarodowych organizacji naukowych zajmujących się badaniem klimatu nie kwestionuje tego wniosku (Popkiewicz i in. 2019).

Ocieplenie klimatu wywołało wciąż nasilające się zmiany niemające precedensu w historii ludzkości. Warto przytoczyć kilka danych z Szóstego Raportu Oceny Międzyrządowego Zespołu ds. Zmiany Klimatu (IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change) (IPCC 2021). Letnie pokrycie lodem Arktyki jest obecnie mniejsze niż w jakimkolwiek momencie w ciągu ostatniego tysiąca lat. Od co najmniej dwóch tysięcy lat nie następowało tak intensywne cofanie się lodowców jak obecnie. Wzrost globalnego średniego poziomu mórz od 1900 r. był szybszy niż w jakimkolwiek stuleciu przez co najmniej ostatnie trzy tysiące lat, a nagrzewanie się oceanów – było szybsze niż kiedykolwiek od końca ostatniej epoki lodowcowej 11 tysięcy lat temu. Zmiany te oddziałują już na życie ludzi, z których ok. 3,3–3,6 miliarda mieszka na obszarach bardzo na nie podatnych. Jak pokazano w ostatnim raporcie podsumowującym IPCC (2023), połowa światowej populacji doświadcza poważnego niedoboru wody przez co najmniej część roku, spada wzrost wydajności rolnictwa, rosną śmiertelność i zachorowania z powodu upałów, wzrasta liczba chorób powodowanych przez skażoną żywność i wodę oraz przenoszonych przez zwierzęta, nasilają się migracje. Skutki te szczególnie dotyczą dzieci, zwłaszcza należące do społeczności, które historycznie w najmniejszym stopniu przyczyniły się do zmiany klimatu (UNICEF 2021).

Zmianie klimatu towarzyszy utrata różnorodności biologicznej, czyli zmniejszanie się liczebności i zróżnicowania żywych organizmów. Przybiera ono taką skalę, że badacze i badaczki uznają, że mamy do czynienia z szóstym masowym wymieraniem (Kolbert 2016). Obecne tempo zanikania gatunków jest od kilkudziesięciu do kilkuset razy większe niż średnio w ciągu ostatnich 10 milionów lat i wciąż przyspiesza (Prokop i in. 2022). Zmniejsza się także liczebność populacji gatunków. W latach 1970–2019 populacja dzikich zwierząt na świecie spadła o 69% (WFF 2022). Zanik bioróżnorodności ma poważne konsekwencje dla ludzi, m.in. stanowi zagrożenie dla wytwarzania żywności oraz niekorzystnie wpływa na zdrowie fizyczne i psychiczne (Iwaszkiewicz-Eggebrecht i in. 2022; Prokop i in. 2022).

Konwencja o prawach dziecka nie odnosi się bezpośrednio do kwestii zmiany klimatu, ale wiąże prawo do zdrowia ze stanem środowiska, dlatego w art. 24 KPD nakłada na państwa obowiązek podjęcia działań w celu zwalczania chorób i niedożywienia „z uwzględnieniem niebezpieczeństwa oraz ryzyka zanieczyszczenia środowiska naturalnego”. W ostatnich latach instytucje międzynarodowe wskazywały wprost na powiązanie między kryzysem klimatyczno-ekologicznym a łamaniem prawa dziecka. W 2021 r. UNICEF przedstawił *Children's Climate Risk Index* (Wskaźnik ryzyka klimatycznego dla dzieci) (UNICEF 2021) – narzędzie pokazujące poziom zagrożenia dzieci w różnych częściach świata skutkami zmian klimatycznych i środowiskowych. Zagadnienia związane ze zmianą klimatu i destrukcją środowiska naturalnego zostały podniesione w kilku komentarzach ogólnych Komitetu Praw Dziecka Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) (por. Arts 2019), w tym w opublikowanym w 2023 r. 26. Komentarzu ogólnym o prawach dziecka i środowisku, ze szczególnym uwzględnieniem zmiany klimatu (CRC 2023). Napisano w nim, że:

Jako podmioty praw dzieci są uprawnione do ochrony przed naruszeniami ich praw wynikającymi ze szkód wyrządzonych środowisku oraz do uznania i pełnego poszanowania

ich jako podmiotów działających na rzecz środowiska. (...) Czyste, zdrowe i zrównoważone środowisko jest zarówno prawem człowieka samym w sobie, jak i jest niezbędne do pełnego korzystania z szerokiego zakresu praw dziecka (CRC 2023: punkt 7–8).

Ze względu na niepodzielność praw człowieka w zasadzie wszystkie prawa dziecka mogą być naruszone w związku z kryzysem klimatyczno-ekologicznym, ale niektóre z nich są szczególnie zagrożone (Guillemot, Burgess 2014; Arts 2019). Susana Sanz-Caballero (2013) wyróżniła cztery kategorie tego rodzaju praw: 1) takie, których realizacja umożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb; 2) specyficzne prawa dziecka; 3) partycypacyjne oraz 4) obywatelskie i polityczne.

Prawa, których realizacja umożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb, obejmują prawo do: życia i rozwoju (art. 6 KPD), zdrowia (art. 24 KPD), korzystania z systemu zabezpieczenia społecznego (art. 26 KPD) oraz odpowiedniego poziomu życia (art. 27 KPD), w tym do wody, pożywienia, mieszkania i adekwatnych warunków sanitarnych. Ze względu na zmiany klimatu przestrzeganie tych praw jest zagrożone w przypadku ogromnej części dzieci. Jak pokazuje *Children's Climate Risk Index*, dwa miliardy dzieci, a więc prawie 90% w skali globu, są wysoce narażone na zanieczyszczenie powietrza, 820 milionów – na fale upałów, 400 milionów – na cyklony, 330 milionów – na powódzie rzeczne, a 240 milionów – na powódzie od strony morza. Z kolei 900 milionów dzieci doświadcza znaczącego niedoboru wody, a 800 milionów jest wysoce narażonych na choroby przenoszone przez zwierzęta. Co więcej, aż 850 milionów dzieci żyje na obszarach o wysokiej podatności na przynajmniej cztery takie zjawiska (UNICEF 2021). Zjawiska te są dużo groźniejsze dla dzieci niż dla dorosłych z powodów fizjologicznych i rozwojowych. Wynika to m.in. z niedojrzałości układu odpornościowego i systemów regulacyjnych organizmu oraz mniejszej siły fizycznej, ale też specyficznych sposobów spędzania czasu czy zachowania. W efekcie na przykład choroby związane ze zmianą klimatu w 90% dotyczą dzieci poniżej 5 roku życia. W 2019 r. 69% przypadków śmierci z powodu malarii dotyczyło dzieci w tym przedziale wiekowym. Co roku ponad 500 tysięcy dzieci umiera z powodu biegunki, często spowodowanej zanieczyszczoną wodą (UNICEF 2021: 20, 42).

Kryzys klimatyczno-ekologiczny wpływa także na zdrowie psychiczne i emocjonalne dzieci, może wywoływać depresję lub lęk klimatyczny (Thunberg 2019; CRC 2023). Ponad połowa z ok. 7,5 tysiąca dzieci uczestniczących w prowadzonych przez Komitet Praw Dziecka ONZ konsultacjach w toku prac nad 26. Komentarzem ogólnym wskazała, że martwi się o stan środowiska, a ponad 11% – że ich odczucia dotyczące zniszczenia środowiska mają wpływ na ich codzienne życie. Dzieci mówiły o niepokoju, smutku i lęku, których doświadczają, widząc skutki zmiany klimatu. Warto przytoczyć wypowiedź cytowanego w raporcie chłopca z Indii: „Kiedyś żyłem w bardzo pięknym otoczeniu, ale teraz, ze względu na wzrost globalnego ocieplenia, moje otoczenie i natura nie są już tak piękne. Dlatego za każdym razem, gdy widzę rzeki lub lasy, w głębi duszy smucę się, bo to naprawdę przynębiające widzieć, jak tak piękne rzeczy ulegają zniszczeniu. (...) Ma to wpływ na mój stan psychiczny” (CRC 2022: 18).

Choć skutki zmian klimatu można już obserwować na całym świecie, dotyczą one przede wszystkim dzieci żyjących w najuboższych krajach, jednocześnie kraje te w najmniejszym stopniu przyczyniły się do zmiany klimatu. Dziesięć krajów o najwyższym poziomie wskaźnika ryzyka klimatycznego jest odpowiedzialnych łącznie za 0,55% globalnych emisji gazów cieplarnianych, co oznacza emisje w wysokości 0,4 Mt na osobę (dla porównania dla Polski dane te wynoszą, odpowiednio: 0,92% i 8,24 Mt) (UNICEF 2021: 91). Jednocześnie często są to kraje nieposiadające zasobów niezbędnych do działań na rzecz łagodzenia skutków zmiany klimatu i przystosowywania społeczeństw do nich. W efekcie korzystanie przez dzieci ze swoich praw, w tym do odpowiednich zabezpieczeń społecznych, staje się bardzo trudne.

Specyficzne prawa dzieci to prawo do: opieki rodzicielskiej (art. 7 i 9 KPD), nauki (art. 28 i 29 KPD), czasu wolnego i dostępu do kultury (art. 31 KPD), do ochrony przed przemocą (art. 19 KPD) i wyzyskiem ekonomicznym (art. 32 KPD). Prawo do opieki rodzicielskiej może być naruszone w przypadku dzieci, których rodzice są zmuszeni do migracji w poszukiwaniu pracy ze względu na zmienione warunki klimatyczne, porzucają je, ponieważ nie są w stanie zapewnić im opieki, lub umierają wskutek zdarzeń pogodowych (Sanz-Caballero 2013). Dodatkowo dzieci pozbawione opieki w warunkach kryzysu są bardziej narażone na przemoc i wyzysk ekonomiczny. Komitet Praw Dziecka stwierdza wręcz, że: „degradacja środowiska, włączając w to kryzys klimatyczny, jest formą przemocy strukturalnej wobec dzieci i może powodować zapaść społeczności i rodzin” (CRC 2023: punkt 35).

Skutki kryzysu przyczyniają się do ograniczenia dostępu do nauki. Na przykład w krajach południowo-wschodniej Azji narażenie na wyższe niż zwykle temperatury wiązano ze zmniejszoną liczbą lat spędzanych przez dzieci w szkole (UNICEF 2021: 27), a skracanie lub odwoływanie lekcji z powodu fal upałów ma już miejsce także w krajach globalnej Północy, w tym w Polsce. Szczególnie dotknięte taką sytuacją są dziewczynki. W dużym stopniu są odpowiedzialne za dostarczanie wody, w przypadku suszy są zmuszone do pokonywania większych odległości w jej poszukiwaniu i jako pierwsze są zabierane ze szkoły, by wesprzeć rodzinę w kryzysowej sytuacji (UNICEF 2021: 36). Z podobnych względów zagrożone jest korzystanie przez dzieci z prawa do czasu wolnego i dostępu do kultury.

Prawa partycypacyjne obejmują prawo wypowiedzi w sprawach dotyczących dziecka (art. 12 KPD), swobody wypowiedzi, w tym dostępu do informacji (art. 13 KPD) i zgromadzeń (art. 15 KPD). Wiele dzieci intensywnie angażuje się w działania na rzecz klimatu i to szczególnie do nich w tym kontekście odnoszą się te prawa. Komitet Praw Dziecka ONZ podkreśla, że: „głosy dzieci są potężną globalną siłą na rzecz ochrony środowiska, a ich poglądy wnoszą istotne perspektywy i doświadczenie do procesów decyzyjnych w sprawach środowiskowych” (CRC 2023: punkt 26; por. UNICEF Office of Research 2014: cz. 5, 6; CRC 2022). Mimo to dzieci wypowiadające się i podejmujące działania w kwestiach klimatycznych bywają lekceważone, wyśmiewane lub wręcz doświadczają nienawiści i przemocy (Thunberg 2019; CRC 2023). Ponad 40% dzieci uczestniczących w konsultacjach prowadzonych przez Komitet Praw Dziecka ONZ w trakcie prac nad 26. Komentarzem

ogólnym przyznało, że były ignorowane, gdy podejmowały tematykę klimatyczną. Jedno z dzieci wyraziło to dobitnie: „Po pierwsze, chcielibyśmy zostać wysłuchani, ponieważ ludzie myślą, że nasze słowa są bezwartościowe, myślą, że jesteśmy nowicjuszami, ale wiemy więcej niż wielu dorosłych, którzy są aroganccy i nie dbają o przyszłość” (CRC 2022: 21).

Można wskazać przypadki poważnego potraktowania głosu dzieci, jak np. włączenie dzieci przez Komitet Praw Dziecka ONZ w opracowywanie wspomnianego już Komentarza – powołano Dziecięcą Grupę Doradczą, z którą konsultowano przebieg prac, oraz prowadzono badania ankietowe z udziałem dzieci z całego świata (Staparski 2023). Częściej jednak dzieci i młodzież są marginalizowani na forach podejmujących kwestie klimatyczne. Pomimo powołania w 2008 r. przez sekretariat Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (UNFCCC – United Nations Framework Convention on Climate Change) i wiele organizacji młodzieżowych Wspólnej ramowej inicjatywy Narodów Zjednoczonych na rzecz dzieci, młodzieży i zmiany klimatu, udział młodych ludzi w organizowanych corocznie przez UNFCCC Konferencjach stron (COP – Conferences of the Parties) niejednokrotnie przyjmował formę tokenistyczną, a ich głosy były bagatelizowane (Gibbson 2014; Arts 2019).

Do najistotniejszych w kontekście kryzysu klimatyczno-ekologicznego **praw obywatelskich i politycznych** można zaliczyć prawa do obywatelstwa i otrzymania aktu urodzenia (art. 7 KPD) oraz zachowania tożsamości (art. 8 KPD), mające duże znaczenie w odniesieniu do dzieci-uchodźców (art. 22 KPD) i dzieci ze społeczności rdzennych i mniejszościowych (art. 30 KPD). Pierwsze są szczególnie istotne w kontekście klęsk żywiołowych i migracji klimatycznej, w tym – w przyszłości – w przypadku dzieci mieszkających w państwach wyspiarskich narażonych na zatopienie w rezultacie podnoszenia się poziomu mórz (Sanz-Caballero 2013; Arts 2019). Kryzys klimatyczno-ekologiczny, w powiązaniu ze spuścizną kolonializmu, globalnymi nierównościami i niesprawiedliwością środowiskową, istotnie dotyczy społeczności rdzenne, które często żyją w bliskim związku z naturą, określającym ich tożsamość, i polegają na lokalnych zasobach, by zaspokoić swoje podstawowe potrzeby (Abate, Kronk 2013). Prawa dzieci z tych społeczności – do udziału w praktykach definiujących ich tożsamość i korzystania z własnej kultury, ale też do życia i rozwoju – są więc szczególnie podatne na naruszenia (CRC 2023: punkty 14, 58).

Zobowiązania związane z kryzysem klimatyczno-ekologicznym

Zmianę klimatu można postrzegać jako kwestię zarówno prawną, jak i etyczną (Sanz-Caballero 2013). W obu istotna jest perspektywa międzynarodowej i międzypokoleniowej sprawiedliwości klimatycznej. Do kryzysu klimatyczno-ekologicznego w największym stopniu przyczyniły się społeczeństwa bogatej globalnej Północy, ale jego konsekwencje obecnie ponoszą głównie społeczności globalnego Południa, których wpływ na jego rozwój był (i jest) najmniejszy. Biorąc pod uwagę sprawiedliwość międzynarodową, można założyć zatem, że: „ponoszony przez narody ciężar mitygacji kryzysu klimatycznego powinien być

rozłożony sprawiedliwie” (Daly 2023: 134), co oznacza wzięcie na siebie jego największej części przez kraje wysoko uprzemysłowione, mające najwyższy kumulatywny poziom emisji gazów cieplarnianych.

Ze względu na temporalny charakter zmian klimatu długofalowe i najbardziej dramatyczne skutki obecnych działań – lub ich braku – będą widoczne dopiero w przyszłości, w największym stopniu będą się więc z nimi mierzyć współczesne dzieci oraz te, które dopiero się urodzą. Na to właśnie wskazywała Greta Thunberg w cytowanym na początku artykułu fragmencie wystąpienia. Koncepcja klimatycznej sprawiedliwości międzypokoleniowej zasadza się w związku z tym na przekonaniu, że: „sprawiedliwość klimatyczna ma również wymiar wykraczający poza przestrzeń geograficzną: ma wymiar czasowy, międzypokoleniowy. Dzieci żyjące dzisiaj i te, które urodzą się w przyszłości, mają prawo do sprawiedliwości klimatycznej w swoich krajach, zarówno bogatych, jak i biednych, a także między krajami” (Gibbson 2014: 20). Perspektywa ta widoczna jest także w 26. Komentarzu ogólnym KPD, w którym podkreślono, że: „podczas gdy prawa dzieci obecnych na Ziemi wymagają natychmiastowej i pilnej uwagi, dzieci stale przybywające również mają prawo do realizacji swoich praw człowieka w maksymalnym zakresie” (CRC 2023: punkt 11).

Poważne potraktowanie zasady sprawiedliwości międzypokoleniowej wymaga zatem od państw i instytucji międzynarodowych podjęcia zdecydowanych działań na rzecz spowalniania zmian klimatu i wprowadzania rozwiązań umożliwiających adaptację do ich nieuniknionych skutków. Komitet Praw Dziecka ONZ wskazuje wprost, że: „państwa muszą zapewnić czyste, zdrowe i zrównoważone środowisko w celu poszanowania, ochrony i realizacji praw dzieci” (CRC 2023: punkt 68). Niektórzy badacze i badaczki właśnie w Konwencji o prawach dziecka – jako już obowiązującym instrumencie prawnym, ratyfikowanym przez wszystkie państwa poza Stanami Zjednoczonymi – widzą środek, który mógłby być wykorzystany do ponaglenia państw do takiej aktywności (Sanz-Caballero 2013; Guillemot, Burgess 2014; Arts 2019).

Można wskazać wiele działań o szczególnie dużym znaczeniu dla ochrony praw dzieci w warunkach kryzysu klimatyczno-ekologicznego oraz dla zapewnienia sprawiedliwości międzypokoleniowej. Najistotniejsze są te prowadzące do radykalnego ograniczenia emisji gazów cieplarnianych (Gibbson 2014: 27). Zobowiązanie do jak najlepszego zabezpieczenia interesów dziecka (art. 3 KPD) oznacza konieczność uwzględniania potencjalnego wpływu na dzieci wszelkich podejmowanych działań i wprowadzanych rozwiązań, w tym na rzecz mitygacji zmian klimatu i adaptacji do nich (Knox, Pejan 2014; CRC 2023). To z kolei wymaga gromadzenia odpowiednich danych zdezagregowanych ze względu na wiek, ale też na inne zmienne, takie jak płeć, pochodzenie etniczne, miejsce zamieszkania itp., co dałoby wgląd w konsekwencje działań dla różnych grup dzieci i pozwoliło uniknąć dyskryminowania niektórych z nich (Gibbson 2014; Arts 2019; CRC 2023). Uwzględnianie perspektywy dzieci jest w pełni możliwe tylko wtedy, gdy ich głos jest słyszany, stąd jest wywierany nacisk na to, by włączać dzieci w proces wypracowywania rozwiązań w obszarze zmian klimatu, np. przez poznawanie ich doświadczeń i konsultacje z ich udziałem (Knox, Pejan 2014; Arts 2019; CRC 2022). Gibbson (2014) proponuje kolejne rozwiązania na

poziomie instytucji międzynarodowych, m.in.: wprowadzenie do programu corocznych COP UNFCCC stałego punktu dotyczącego międzypokoleniowej sprawiedliwości klimatycznej, opracowanie przez IPCC raportu na temat obecnego i przyszłego wpływu zmiany klimatu na dzieci, zobowiązanie państw do uwzględniania informacji o krokach na rzecz ochrony praw dzieci przed skutkami zmiany klimatu w cyklicznych sprawozdaniach dla Komitetu Praw Dziecka czy wprowadzenie mechanizmów pociągania państw do odpowiedzialności za ich działania w tym obszarze.

Komitet Praw Dziecka ONZ już teraz odnosi się do kwestii związanych ze zmianą klimatu w uwagach końcowych do składanych przez rządy państw sprawozdań dotyczących wykonywania praw zawartych w KPD (Arts 2019) – formułuje w nich konkretne zalecenia. Tak jest również w przypadku uwag końcowych do ostatnich sprawozdań złożonych przez Polskę (CRC 2021). W części poświęconej wpływowi zmiany klimatu na prawa dziecka i zdrowie środowiskowe Komitet wzywa zarówno do uwzględnienia praw i partycypacji dzieci w strategiach adaptacji do zmian klimatu i łagodzenia ich skutków, jak i do podjęcia konkretnych działań mitygacyjnych, takich jak: ograniczanie emisji gazów cieplarnianych zgodnie z zobowiązaniami międzynarodowymi, wycofanie finansowania elektrowni węglowych czy przyspieszenie wdrożenia krajowego programu ochrony powietrza. Domaga się oceny wpływu zanieczyszczenia powietrza na zdrowie dzieci, ale też zaleca włączenie problematyki zmian klimatu do programów szkolnych i systemu kształcenia nauczycieli (CRC 2021: punkt 37).

Odwołanie do edukacji jest znaczące ze względu na szczególne zobowiązania stojące przed nią w kontekście zmiany klimatu. Komitet Praw Dziecka podkreśla, że: „edukacja jest jednym z filarów opartego na prawach dziecka podejścia do środowiska. (...) Wszystkie dzieci powinny być wyposażone w umiejętności niezbędne do stawienia czoła oczekiwany wyzwaniami środowiskowym w życiu, (...) włączając w to zdolność do krytycznej refleksji nad takimi wyzwaniami, rozwiązywania problemów, podejmowania wyważonych decyzji i przyjmowania odpowiedzialności za środowisko” (CRC 2023: punkt 51).

Jak wskazuje UNICEF (2021), edukacja klimatyczna może obejmować przede wszystkim wiedzę z zakresu nauk ścisłych, pozwalającą zrozumieć fizyczne podstawy zmiany klimatu i wpływ działalności ludzkiej na klimat. Drugi element to umiejętności związane z reagowaniem na gwałtowne zdarzenia pogodowe, których dzieci mogą doświadczyć w swoim miejscu zamieszkania. Trzeci dotyczy wyzwań środowiskowych: rozumienia powiązań między kryzysem klimatycznym a takimi zjawiskami jak utrata bioróżnorodności czy dziura ozonowa. Ostatni element to wiedza i umiejętności w zakresie rozwiązań i działań, obejmujące „zielone umiejętności” potrzebne zarówno do rozwijania bardziej zrównoważonej gospodarki, jak i podejmowania działań na rzecz przeobrażenia niesprawiedliwego porządku społecznego napędzającego zmianę klimatu (por. Kwauk, Casey 2021). Zrozumienie możliwości wprowadzania zmian na poziomie lokalnym i globalnym jest szczególnie istotne w rozwijaniu poczucia sprawczości dzieci, dla których uświadomienie sobie skali problemu może być dużym emocjonalnym obciążeniem (Ibragimow 2020; Jones, Whitehouse 2021).

Znajdowanie równowagi między przekazywaniem dzieciom informacji dotyczących zmiany klimatu a dbaniem o ich dobrostan to wyzwanie, którego w kontekście edukacji klimatycznej nie można pominąć. „Uczenie na ten temat wymaga najwyższej ostrożności i rozwagi, ponieważ młodzi ludzie mogą reagować lękiem, jest już jednak za późno, aby zaprzeczać całemu procesowi” (Wolff i in. 2020: 2). Z jednej strony dzieci mają prawo do rzetelnej wiedzy w zakresie zmiany klimatu – by lepiej rozumieć świat, w którym żyją, i wiedzieć, jak o niego się troszczyć, podejmować trafne decyzje, zadbać o swoje i innych zdrowie i bezpieczeństwo, być w stanie rozpoznać fałszywe i manipulatorskie przekazy. Z drugiej zaś w myśl art. 3 KPD wszystkie działania, w które dzieci są włączane, w tym proces kształcenia, muszą być podyktowane troską o najlepsze zabezpieczenie ich interesów. Odpowiedź na pytanie, czym w tym kontekście jest najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka, nie jest oczywista, edukacja klimatyczna staje się więc kwestią w głębokim sensie polityczną i etyczną. Taki jej charakter wiąże się również z tym, że wychodzi ona poza zagadnienia techniczne i staje się przygotowaniem do wspólnego życia w nieprzewidywalnych warunkach. Według UNICEF-u: „uniwersalny program nauczania mógłby dać przyszłym pokoleniom wspólny język do dyskusji o zmianie klimatu, ułatwiając porozumienie się” (2021: 24).

Tymczasem w polskim systemie oświaty, zwłaszcza na wczesnych etapach kształcenia, zagadnienia związane z kryzysem klimatyczno-ekologicznym są niemal nieobecne. Termin „zmiana klimatu” nie występuje w podstawie programowej ani wychowania przedszkolnego, ani szkoły podstawowej. Ta pierwsza zaleca jedynie tworzenie warunków umożliwiających eksplorację środowiska przyrodniczego przez dzieci oraz poznawanie norm i wartości odnoszących się do niego. Dziecko ma także dostrzegać, enigmatycznie ujętą, „emocjonalną wartość otoczenia przyrodniczego jako źródła satysfakcji estetycznej” i posługiwać się pojęciami odnoszącymi się do zjawisk przyrodniczych (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej... załącznik 1). Zagadnienia takie jak degradacja czy ochrona środowiska zostały na tym etapie edukacyjnym pominięte. Drugie z nich pojawia się dopiero w podstawie programowej dla szkoły podstawowej. Przyjęto w niej, że szkoła „kształtuje postawę szacunku dla środowiska przyrodniczego, w tym upowszechnia wiedzę o zasadach zrównoważonego rozwoju, motywuje do działań na rzecz ochrony środowiska oraz rozwija zainteresowanie ekologią” (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej... załącznik 1). Wśród zadań szkoły na pierwszym etapie edukacyjnym uwzględniono wspieranie dzieci w poznawaniu środowiska przyrodniczego, a także umożliwianie „odkrycia przez dziecko siebie jako [jego] istotnego integralnego podmiotu” (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej... załącznik 1). Jako przewidywane osiągnięcia określono ogólnie sformułowane chronienie przyrody i segregowanie odpadów. Choć jest mowa o zagrożeniach ze strony środowiska naturalnego, brakuje powiązania ich ze zmianą klimatu. Uderza także zupełny brak odniesień nie tylko do globalnego ocieplenia, ale i degradacji środowiska czy eksploatacji nieodnawialnych zasobów naturalnych oraz refleksji nad konsekwencjami tych

zjawisk dla życia ludzi i ekosystemów – jakby zakładano, że nie są to zagadnienia, które mogą dotyczyć i interesować dzieci.

Bardziej pogłębione ujęcie problematyki środowiska naturalnego pojawia się dopiero na drugim etapie edukacyjnym, choć i tu wciąż nie mówi się o zmianie klimatu. Podkreślono jednak rozwijanie przez dzieci umiejętności dostrzegania zależności między środowiskiem a działalnością człowieka oraz postawy współodpowiedzialności za stan przyrody. W ramach zajęć z biologii uwzględniono problematykę zrównoważonego rozwoju i zagrożenia różnorodności biologicznej, a zajęć z etyki – odpowiedzialności za przyszłe pokolenia (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej...). Niemniej jednak – m.in. pod względem powiązań między kryzysem klimatyczno-ekologicznym a prawami dziecka – zakres tej problematyki jest niewystarczający, na co wskazują sami uczniowie i uczennice (Ibragimow 2020; Guzy, Ochwat 2022).

Podsumowanie. Odpowiedź dzieci na kryzys klimatyczno-ekologiczny

Dotychczasowa analiza mogłaby sugerować, że dzieci to przede wszystkim ofiary kryzysu klimatyczno-ekologicznego. Choć jego konsekwencje dotyczą ich w szczególnie znaczący sposób, takie ich postrzeganie byłoby błędne. Dzieci to także sprawcze podmioty aktywnie odpowiadające na wyzwania związane z kryzysem (por. Kowalik-Ołubińska 2020; CRC 2022). Korzystają przy tym ze swoich praw, w tym do zabierania głosu w sprawach, które ich dotyczą (art. 12 KPD), swobodnego poszukiwania, otrzymywania i przekazywania informacji i idei (art. 13 KPD) oraz do swobodnego zrzeszania się i zgromadzeń (art. 15 KPD). Ich rolę podkreśla Komitet Praw Dziecka:

Dzieci-obrońcy praw człowieka, jako czynnik sprawczy zmiany, wniosły historyczny wkład w ochronę praw człowieka i środowiska. Należy docenić ich status oraz spełnić ich żądania podjęcia pilnych i zdecydowanych działań w celu przeciwdziałania globalnym szkodom dla środowiska (CRC 2023: punkt 4).

Przedsięwzięcia, w które angażują się dzieci, przybierają różne formy: od inicjowania zmian w swoich gospodarstwach domowych oraz działań edukacyjnych i prośrodowiskowych prowadzonych lokalnie, na niewielką skalę, przez pisanie petycji, po udział w zbiorowych kampaniach i protestach (Kowalik-Ołubińska 2021; UNICEF 2021). Najbardziej rozpoznawalne z nich to prawdopodobnie globalne uczniowskie strajki klimatyczne znane jako Piątki dla przyszłości (*Fridays for Future*). Zainicjowane przez wówczas piętnastoletnią Gretę Thunberg, która w sierpniu 2018 r. rozpoczęła samotny protest pod szwedzkim parlamentem (Thunberg 2019), 15 marca 2019 r. zgromadziły 1,4 miliona uczniów i uczennic w 106 krajach. Choć skalę ich oddziaływania trudno precyzyjnie oszacować, wiadomo, że ruch Piątków dla przyszłości podważył normatywność, na której bazuje obecny porządek społeczny, a której niechlubnym wymiarem jest łamanie praw dzieci przejawiające

się w braku adekwatnych działań na rzecz ograniczenia zmiany klimatu. Uwidocznienie systemowego krzywdzenia dzieci w społeczeństwach, w których obowiązuje silna norma nakazująca troszczenie się o nie, przyczyniło się do przekroczenia przepaści między naukowym i społecznym postrzeganiem kryzysu klimatycznego. Dla wielu osób zmiana klimatu przestała być abstrakcyjnym, odległym zjawiskiem i stała się czymś, co dotyka ich rodzin (Spaiser i in. 2022).

Inna coraz częściej wykorzystywana forma działania to pozywanie przez dzieci do sądu rządów państw i instytucji międzynarodowych. Są one oskarżane o zaniedbania w zakresie ochrony środowiska i przeciwdziałania zmianom klimatu, co przyczynia się do powstania szkód ponoszonych przez dzieci. Już w 1992 r. 43 dzieci, odwołując się do koncepcji sprawiedliwości międzypokoleniowej, wytoczyło sprawę rządowi Filipin, który nie zapobiegł zniszczeniu lasów tropikalnych w tym kraju (Gibbson 2014). Do 2021 r. odnotowano 32 pozwy klimatyczne złożone przez dzieci lub z ich udziałem w 14 krajach. Sprawy dotyczyły łamania podstawowych praw dzieci przez rządy niepodejmujące wystarczających wysiłków na rzecz ograniczenia emisji dwutlenku węgla oraz wprowadzenia regulacji prawnych w zakresie mitygacji i adaptacji do zmiany klimatu lub wydających zezwolenia na prowadzenie szkodliwych dla środowiska inwestycji (Parker i in. 2022). Niektóre z tych spraw były oddalane, inne zaś kończyły się wygraną w sądzie. Na przykład sąd konstytucyjny Niemiec orzekł, że obowiązujące w tym kraju regulacje dotyczące zmiany klimatu łamią podstawowe prawa młodszych pokoleń i muszą zostać zmienione, a australijski potwierdził, że rząd ma obowiązek chronić przyszłe pokolenia przed szkodami płynącymi ze zmiany klimatu (Spaiser i in. 2022). Jedną z najgłośniejszych spraw dotyczyła pozwu wytoczonego w 2019 r. przed Komitetem Praw Dziecka ONZ władzom Argentyny, Brazylii, Francji, Niemiec i Turcji przez 16 dzieci, w tym ze społeczności rdzennych, z kilkunastu krajów. Domagały się one uznania, że zmiana klimatu stanowi kryzys praw dziecka, a pozwane państwa prawa te łamały przez przyczynianie się do pogłębiania kryzysu klimatycznego (Suedi 2022). Sprawa została oddalona ze względów formalnych, ale jest uznawana za przełomową w dążeniach do powiązania zmian klimatu i praw dziecka.

Dzieci w szczególny sposób doświadczają konsekwencji kryzysu klimatyczno-ekologicznego i być może dlatego z takim zaangażowaniem odnoszą się do tego wyzwania. Niemniej nie można zapominać, że to nie one są odpowiedzialne za ratowanie zniszczonego świata. „Odpowiedzialność za działanie spoczywa w rękach dorosłych, podczas gdy to dzieci będą wymyślać, opowiadać i przeżywać narracje jutra” (Wolff i in. 2020: 15). Zadaniem dorosłych jest zadbać o świat, w którym będą mogły to czynić.

Literatura

Abate R.S., Kronk E.A. (2013), *Commonality among unique indigenous communities: An introduction to climate change and its impacts on indigenous peoples*. W: Abate R.S., Kronk E.A. (eds.), *Climate change and indigenous peoples: The search for legal remedies*. Cheltenham, Edward Elgar.

- Arts K. (2019), *Children's rights and climate change*. W: C. Fenton-Lynn (ed.), *Children's rights and sustainable development: Interpreting the UNCRC for future generations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CRC (2021), *Concluding observations on the combined fifth and sixth periodic reports of Poland*. CRC/C/POL/CO/5-6.
- CRC (2022), *Report of the first children and young people's consultation*. <https://childrightsenvironment.org/wp-content/uploads/2022/09/Report-of-the-first-Children-and-Young-Peoples-Consultation.pdf>, 10.09.2024.
- CRC (2023), *General comment no. 26 (2023) on children's rights and the environment, with a special focus on climate change*. CRC/C/GC/26.
- Daly A. (2023), *Intergenerational rights are children's rights: Upholding the right to a healthy environment through the UNCRC*. „Netherlands Quarterly of Human Rights”, 41(3).
- Gibbson E.D. (2014), *Climate change, children's rights, and the pursuit of intergenerational climate justice*. „Health and Human Rights”, 16(1).
- Guillemot J., Burgess J. (2014), *Child rights at risk*. W: UNICEF Office of Research (ed.), *The challenges of climate change: Children on the front line*. Florence, UNICEF.
- Guzy A., Ochwat M. (2022), *Uczniowie wobec zmian klimatu. Raport z badań 2022*. Katowice, Uniwersytet Śląski.
- Ibragimow A. (2020), *Jak uczyć o zmianach klimatu?* W: M. Śliwa, E. Chodźko (red.), *Edukacja w XXI wieku – teoria i metody badawcze*. Lublin, Wydawnictwo Naukowe Tygiel.
- IPCC (2021), *Podsumowanie dla decydentów*. W: V. Masson-Delmotte i in. (red.), *Zmiana klimatu 2021. Fizyczne podstawy naukowe. Wkład I Grupy Roboczej do Szóstego Raportu Oceny Międzynarodowego Zespołu ds. Zmiany Klimatu*. Cambridge, Cambridge University Press.
- IPCC (2023), *Summary for policymakers*. W: Core Writing Team, H. Lee, J. Romero (eds.), *Climate Change 2023. Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Geneva, IPCC.
- Iwaszkiewicz-Eggebrecht E., Łukasik P. (2022), *Utrata bioróżnorodności*. W: K. Jasikowska, M. Pałasz (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska.
- Jasikowska K., Pałasz M. (red.) (2022), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska.
- Jones V., Whitehouse S. (2021), *“It makes me angry. REALLY angry”: Exploring emotional responses to climate change education*. „Journal of Social Science Education”, 20(4).
- Kardaś A. (2023), *Skąd się biorą antropogeniczne emisje gazów cieplarnianych?* W: M. Budziszewska, A. Kardaś, Z. Bohdanowicz (red.), *Klimatyczne ABC*. 2 wyd. zm. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Knox J.H., Pejan R. (2014), *Human rights principles, climate change and the rights of the child*. W: UNICEF Office of Research (ed.), *The challenges of climate change: Children on the front line*. Florence, UNICEF.
- Kolbert E. (2016), *Szóste wymieranie. Historia nienaturalna*. Warszawa, Wydawnictwo WAB.
- Kowalik-Ołubińska M. (2020), *Dzieci w obliczu zmiany klimatu – obraz dziecięcej partycypacji w raportach międzynarodowych organizacji pozarządowych*. „Forum Pedagogiczne”, 10(1).
- Kowalik-Ołubińska M. (2021), *„Nie jesteś za młody, żeby zmieniać świat” – studium przypadku zjawiska dziecięcego aktywizmu klimatycznego*. „Problemy Wczesnej Edukacji”, 53(2).

- Kwauk C., Casey O. (2021), *A new green learning agenda: Approaches to quality education for climate action*. Washington, Center for Universal Education at Brookings.
- Parker L., Mestre J., Jodoin S., Wewerinke-Singh M. (2022), *When the kids put climate change on trial: Youth-focused rights-based climate litigation around the world*. „Journal of Human Rights and the Environment”, 13(1).
- Perera F. (2014), *Children suffer most from climate change and burning of fossil fuels*. W: UNICEF Office of Research (ed.), *The challenges of climate change: Children on the front line*. Florence, UNICEF.
- Popkiewicz M., Kardaś A., Malinowski S. (2019), *Nauka o klimacie*. Katowice, Wydawnictwo Sonia Draga.
- Prokop Z., Byszko J., Nowak K. (2022), *Epoka człowieka?* W: K. Jasikowska, M. Pałasz (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska.
- Sanz-Caballero S. (2013), *Children's rights in a changing climate: A perspective from the United Nations Convention on the Rights of the Child*. „Ethics in Science and Environmental Politics”, 13(1).
- Spaiser V., Nisbett N., Stefan C.G. (2022), „How dare you?” – the normative challenge posed by Fridays for Future. „PLOS Climate”, 10(1).
- Staparski T. (2023), *Climate changes in the practice of the UN Committee on the Rights of a Child*. „Pravo – Teorija i Praksa”, 40(2).
- Suedi Y. (2022), *Litigating climate change before the Committee on the Rights of the Child in Sacchi v Argentina et al.: „Breaking new ground”*. „Nordic Journal of Human Rights”, 40(4).
- Thunberg G. (2019), *TEDx. Listopad 2018 roku*. W: M. Ernman, B. Ernman, G. Thunberg, S. Thunberg, *Sceny z życia rodzinnego: Strajk klimatyczny Greta*. Katowice: Sonia Draga.
- UNICEF (2021), *The climate crisis is a child rights crisis: Introducing the Children's Climate Risk Index*. New York, UNICEF.
- UNICEF Office of Research (2014), *The challenges of climate change: Children on the front line*. Florence: UNICEF Office of Research.
- WFF (2022), *Living Planet Report 2022 – Budowanie pozytywnej przyszłości w niepewnym świecie*. Gland, WWF.
- WMO (2024), *State of the Global Climate 2023*. Geneva, WMO.
- Wolff L.-A., Skarstein T.H., Skarstein F. (2020), *The mission of early childhood education in the Anthropocene*. „Education Sciences”, 10(2).
- Zalasiewicz J., Williams M. (2022), *Klimat Ziemi od archaiku po antropocen*. W: K. Jasikowska, M. Pałasz (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska.

Akty prawne

- Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r. nr 120, poz. 526 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz. U. z 2017 r., poz. 356).